

הערות ובאורים בפשט

'והא דמיכליא קרנא הא דלא מיכליא קרנא'. יש לפרש הטעם שלולא גילוי מיוחד היו פטורים על נזק השן בדלא מיכליא, כי על פי רוב נזיקים אלו שכיחים יותר ואנשים מקפידים עליהם פחות, וגם השמירה מנזק כזה קשה יותר שעלולים הם יותר מנזק של 'מיכליא', הלכך הוא אמינא שעל נזקים כאלו אין חובת שמירה ותשלומין. (וכי"ב מצינו להלן ס. דבעי קרא מיוחד על הפסד מועט באש).

ויש מקום לומר, שרק בשן ורגל המצויים ישנו חילוק זה, אך לא בקרן. (ע' במפרשים). עוד נראה (וכ"מ בנמוקי יוסף) שחילוק זה אינו מסברא גרידתא אלא הוא אמינא למעט זאת מובער דמשמע עד תומו (כפי שמצינו שדורשים לפטור בנזקי ממון, כלים בבור וטמון באש. ובפרט שלפי הצד דקיימינן השתא שעל רגל פטור, א"כ חידוש מיוחד הוא לחייב בשן האוכלת, לכך ס"ד דוקא באכילה המבערת ממש).

לפי התוספות, 'לא מיכליא' – זהו טינוף פירות. ופרש הגר"ט ('השלם' קיא) דהוה אמינא שאין חיוב נזיקין אלא כשמזיק גופו של חפץ ולא כשמזיק את השתמשויותיו בלבד. ולכן טינוף פירות שגם אילו יורחצו וינקו לא יחזרו לשימושם הקודם אלא ייאלצו לבהמה, הוא אמינא שפטור כי מצד נזק ממשי בגופם אין לחייבו שהרי יכול לרחצם ולנקותם, קא משמע לן שחייב גם על נזקי שימושי החפץ, והרי מעתה אינם ראויים אלא לבהמה.

יש להעיר שמלשון רבנו חננאל 'דאפסדינהו לפירי' אין נראה שכיוון לסברא זו, כי או העיקר חסר מן הספר. על כן נראה לפרש כסברא דלעיל.

מהרשב"א נראה שמדובר שהתבואה חוזרת להיות כבתחילה ואף יותר (ולא כפרש"י שלפנינו), הלכך אין כאן נזק ב'קרן' [ומשום מניעת הבעלים האכלת שחת לבהמותיו י"ל שלא היה עומד לכך אם מפני שאין לו בהמות או יש לו די שחת] והתחדש שחייב כדמי שחת.

'תולדה דרגל... הזיקה בגופה דרך הילוכה, בשערה דרך הילוכה, בשליף שעליה, בפרומביא שבפיה, בזוג שבצוארה'. בפשטות נראה שהוא הדין בקרנה, כל שבדרך הילוכה. שאין תלוי באיזה אבר הזיקה, אלא בתכונות המאפיינות של הנזק. כשם שנשיכה ובעיטה אינם 'שן' ו'רגל' אלא 'קרן'. וכן מפורש ברשב"א להלן יז:

ומסתבר עוד שגם בדבר שאינו מצוי להיות על הבהמה, שקשור בה או נתלה עליה והזיק דרך הילוכה, כגון קרן תלושה – תולדת הרגל היא (וכן משמע בדברי הרא"ש ריש פ"ב. אולם ע"ש ברשב"א בשם הראב"ד. וצריך עיון). אלא שלפי זה צריך טעם בפירוט התנא כל אותם דברים שרגילים להיות עליה. ולהלן (יז): מנה התנא גם 'חמור במשאור ועגלה מושכת בקרון' וע"ש בתוס' שבארו הצריכותא.

(ע"ב) 'לרבא דמבעיא ליה, אמאי קרי ליה תולדה דרגל'. פירוש, רבא עצמו (להלן יח): אמר שהצרות תולדה של רגל (תוס' רבנו פרץ ותוס' שאנץ).

והרשב"א כתב שהכל סוברים שהלכה היא שנתקבלה שהצרות תולדת הרגל היא.

כבר הביאו מלשון רש"י ספ"ג דכתובות שבהלכה עצמה נאמר דבר זה, שדין חצי נזק של צרות, של תולדת רגל הוא. וזהו שכתב רש"י כאן שההלכה מלמדת שהוא ממון ולא קנס. והסביר בספר בית ישי (עח) שלולא הלכה-למשה-מסיני לשייכה לרגל, הוא אמינא שפטור לגמרי, ואם חייב חצי נזק – מדין קנס הוא וכקון תמה. שלא הייתי יודע שכך הבהמה ייחשב כגופה. ובאר שם שבוה נחלקו ר"פ ורבא. וכן פירש דברי הרשב"א 'כו"ע הלכתא גמירי לה'. אך ברשב"א עצמו מפורש שאף לר"פ לולא ההלכתא היה חייב נזק שלם. וכן מבואר ברא"ש שגם בלא ההלכה הייתי יודע שהוא ממון מאחר ותולדה דרגל הוא. ובחידושי ר"א'ל (סו) פרש מחלוקת רבא ור"פ בדרך זו: לרבא ההלכה הוציאה דין צרות מכלל חיובי רגל, וחזיב חדש הוא של חצי-נזק מכח ההלכה, ולר"פ פטור חצי נזק הוא במסגרת דיני רגל, כאחד מההלכות המיוחדות שיש בכל אב ואב. וע"ע בראשונים שתי שיטות, האם ה'הלכה' באה להקל או להחמיר – ע' לשון רש"י והרמב"ם; רי"ף ורא"ש. וע"ע מרומי שדה יט. קה"י טז, ב; אילת השחר ה.

וע"ע ברשב"א טו: שני פירושים בגמרא שם, האם זה שחצי נזק של צרות ממונא הוא, מהלכה שמענו זאת או מסברא. ונקט

'... לפוטרה ברשות הרבים'. יש לתמוה, יאמר כן גם לרב פפא ומי הזקיקו לומר שרב פפא חולק על רבא רבו. ונראה משום שהיה ברור לבעלי הגמרא שמשלם מן העליה שהרי דרכם בכך, ואעפ"י שרבא נסתפק נוח להם להעמיד דברי רב פפא כהלכתא (עפ"י רשב"א).
גם יתכן שידע בעל הגמרא דלרב פפא פשיטא ליה שמשלם מן העלייה. והוה שכתב הרי"ף שהלכה כרב פפא שמשלם מן העלייה. ומנלן, דלמא סבירא ליה כרבא – אלא שידע הגמרא שכן דעתו.

'מאי מבעה. רב אמר מבעה זה אדם'. בתשובת גאון (באוצר הגאונים) מובא לפרש 'מבעה' זה אדם שהאכיל לבהמתו משדה אחר.

א. לפי זה נשאר 'מבעה' במשמעות של שן, כשמואל, אלא שבגלל צורת 'מפעיל' מפרש רב שהכוונה לאדם המשתמש בשן ולא לשן עצמה.

ב. מובא בהערות שם לפרש בשם הגרי"י וינברג ז"ל שמעמיד בהמת חברו על קמת חברו והוי כמויק בידים (ורב לשיטתו להלן נז): וסובר הגאון שהי' כאדם המזיק (ע' בראשונים שם ובפוסקים חו"מ שצד, ג). ולפי"ז הא דפרש"ן 'לא ראי זה... חייב בד' דברים', משמע שאף בגוונא ד'מעמיד', אילו חבל באדם, חייב ד' דברים. וצ"ע.

הנמוקי-יוסף כתב טעם שהתנא נקט 'מבעה' ולא אדם, לפי שאדם היה משמע גם עבד ושפחה, ולכן נקט לשון זו שנאמרה גבי בני חורין – ישראל. (על שימוש בשם 'אדם' בעבר – ע' במובא ביוסף דעת פסחים ט.). וע"ע בשטמ"ק טעם נוסף בשם רבנו יונה.

והראב"ד (י.) כתב: 'כי רבי יהודה הנשיא שסידר המשנה, שמע מי שהיה שונה אדם, ושמע מי שהיה שונה שן – וקבע לו לשון העולה לשניהם'.

בספר אמת ליעקב פירש לפי שבחר התנא לשון מעליא, שאין זה מן הכבוד לכנות אדם בשם 'מזיק'. (וייחסו את הזקו לחלק הבהמי שבו, ולא על שמו ומהותו האמיתית).

ובשם בעלי המוסר נאמר שזוהי מהותו של אדם וטבעו – בקשתו ותפילתו למילוי חסרונו. 'ואני – תפילה' (בשם הגרש"ז מקלם. וע' מכתב מאלהו ח"ג עמ' 68 ובהערת העורכים; עלי שור ח"ב).

עוד יש לפרש (שו"ר כעיקר הפירוש בשיטמ"ק בשם רבנו יונה), לפי מה שפירש רבנו תם (ב.) סדר האבות שבמשנה ש'מבעה' זהו אדם האמור בפרשת 'כי יגב איש שור' שלאחר בור וקודם הבער, אם כן יש לומר שרמזו זאת התנא בכנותו 'מבעה' כי הגנב מחפש חוטט אחר צפונות ומטמוניות, והוא לשון 'מבעה' ככתוב 'איך נחפשו עשו נבעו מצפוניו' וכמוש"כ המאירי (ב.) שמבעה לשון בקשה וחיפוש.

'ושמואל אמר מבעה זה השן דכתיב איך נחפשו עשו נבעו מצפוניו... אתגלין מטמרוהי'. כמו השיניים הנצפנות, אינן מזיקות אלא בעת שמגלה אותן (ר"י מלונגיל).

פירוש, על זאת כינה התנא 'מבעה' על השן, כי ההיזק בא בגילוייה. ולשון 'מבעה' היינו מפעיל, וכאילו כתיב 'מגלה', שהשור מזיק על ידי גילוי שיניו הנסתרות. ומדויק לשון הגמרא בסמוך **'תנא שור לרגלו ומבעה לשינו'** – לא שהשן עצמה היא 'מבעה' אלא המבעה הוא הבעל-חי שמפעיל את שינו, דומיא ד'שור לרגלו'.

כללים ושיטות

'שן דלא מיכליא קרנא מנלן? – דומיא דרגל'. שאלו הראשונים: מדוע לא נקיש לקולא, רגל דומיא דשן, ולא יתחייב בדלא מיכליא קרנא? והגם שבכל מקום כשיש שתי אפשרויות להקיש, מקישים לחומרא, כאן שענין ממוני הוא, נקיש לקולת הנתבע ככל ספק ממון?

וכתב רבנו תם, שזה שמקישים לחומרא כי מדה היא בתורה, לא שנא באיסורין לא שנא בממונות. הפרי-מגדים (בפתיחה כוללת ח"א) כתב שאין מלקין ועונשין מכה הכלל 'לחומרא מקשינן'. וכבר תמהו עליו מכמה מקומות. וכן מהתוס' משמע שמשמעם ודאי הוא ולא מצד הספק. וע' גם בתוס' שבת קלו: ופסחים (לב סע"ב) שמקישים לחומרא לחייב קרבן, ואין חוששים משום חולין בעזרה. האריך בדבר במובאות והוכחות, בספר אתון דאורייתא יח. וע"ע שו"ת בכורי שלמה או"ח לו מ"ת אות כ; אבנ"ז או"ח סב, ד; שבט הלוי ח"א קמז, ד.

[הרשב"א לא תירץ כתירוץ רבנו תם, ואולי יש לומר שחולק וסובר שבממון לקולא מקשינן. ואע"פ שלמעלה (ב:) כתב הרשב"א שספק נזיקין לחומרא (והגר"ח פשו לאור דברי ר"ת אלו. ע' לעיל),

כבר העיר הגרא"ל מאלין (נ) מהרשב"א כאן ויישב שרק בספק תם ספק מועד אמר הרשב"א להחמיר, ע"ש. ולדבריו משמע שיטת הרשב"א שבממון אין אומרים 'לחומרא מקשינן'. וא"ש דברי הפמ"ג]. כלל זה, 'לחומרא מקשינן', אינו אמור בהקש בלבד אלא גם בשאר מידות שהתורה נדרשת בהן, כמבואר בכ"מ. (ע' חדושי מהרי"ט אלגאזי על הל' בכורות להרמב"ן, דף ד (ב,ג בדפי המהרי"ט); אגרות משה יו"ד ח"א ריו; רכט, ד. וע' בתוס' להלן כו. (סד"ה ולא) שיש לנו לעשות קל-והומר להחמיר בתשלומי שן ורגל, יותר מק"ו להקל). ע"ע במובא בע"ז מו. וצ"ע מסנהדרין גג. שמשמע שאין ללמוד ג"ש להחמיר אלא להקל – לדון במיתה קלה.

'מכדי שקולין הן ויבואו שניהם, דהי מינייהו מפקת'. כתבו התוס' בזבחים (ד: ד"ה שקולים) שאין אומרים כן אלא כשבכלל משמעות הביטוי יש שני הדברים, ואין סיבה מועדפת לאחד מהם, אוי באים שניהם, כגון ושלח שבכאן, אבל כשאין שני הדברים בכלל המשמעות, אין לרבות שניהם בגלל ששקולים הם. וצריך דרש פרטי על כל אחד. וע' תוס' להלן מ: ד"ה ויש; וע"ע אגרות משה חו"מ ח"ב ב,ג. וצ"ע.

פרפראות

אבות ותולדות

יש להבחין בין שני סוגי 'תולדות': תולדות המיוחסות לאב מצד דמיונם, ותולדות שנמשכות ויוצאות מהאב; – לענין שבת, התולדות הן מלאכות הדומות לאבות, ודינן כיוצא בהן. בטומאות, מהות התולדה היא כענין הבנים הבאים מן האבות. וכיון שהם רחוקים יותר ממקור הטומאה – טומאתם קלה יותר, ואינם כאבותם. ואף לענין נזיקין – התולדות שעניינן כענין תולדות של שבת – כיוצא בהן. ואילו התולדות שאינן כיוצא בהן הלא הן 'צוררות', והרי במובן מסוים דומה זה לתולדות הטומאה, תולדה כמשמעה – דבר היוצא ונמשך על ידי האב. ועל כן אינה כיוצא בו. וזהו 'גבי שבת תנן... גבי טומאה תנן... הכא מאי... יש מהן כיוצא בהם' – שהן כתולדות של שבת מצד דמיונם לאבות, 'יש מהן לאו כיוצא בהן' – כתולדות טומאה הנמשכות (שמעתי. וע' פנ"י ונחלת דוד).

סדר פרשיות נזקי-ממון

'גדולה תורה שבכתב, אלא שמנין שחיבת תושבע"פ דוחה אותה? ראה איך נתלבטו כל הראשונים והאחרונים בסדר ארבעה אבות נזיקין בריש בבא-קמא, וכמעט אף אחד מהלומדים אינו שואל וחוקר על טעם סדרם בתורה שבכתב. ואמנם פלא הוא, שפרשת הבור תקועה כתריס באמצע פרשיות שור תם ומועד שהזיקו בקרן. 'כי יגח שור את איש' וגו', 'או נודע כי שור נגח הוא' וגו'. – האם אין צורך לשאול ולחקור על פשר הסדר הזה מהו? ונראה להסביר שטעם פשוט לדבר; הקדימה תורה כל הפרשיות המדברות במיתת אדם, החל מ'מכה איש ומת', 'וכי יזיד איש על רעהו להרגו', 'ומכה אביו ואמו', עד 'וכי יריבון אנשים והכה איש את רעהו', עד הכאת עבד ודין יום או יומיים, ואסון אשה הרה, וכן דין שור שהמית אדם שבעצם גם בעליו יומת אלא שכופר יושת עליו. ודוקא כאן כתבה תורה פרשת הבור, שנפל שמה שור בדווקא, ולא כתבה אדם, שחידשה תורה ועשאתו לכורה בור כבעל הבור, לחייבו כאילו הבור ברשותו לענין נפילת בעלי חיים, ולא להמתת אדם. ומובן בזה איך העמיקו חז"ל בדרשתם: 'שור ולא אדם', שלא מהמלה 'שור' בלבד דרשו, כדרך שסוברים הלומדים, אלא מהסדר של הפרשיות. ובוה ניצל רש"י מקושיית התוס' (ד"ה שור) שתמהו עליו, מכיון שלרש"י אף נזקים על ידי הבור כתובים בפרשה, למה לא ממועט אדם אף מנזקים בבור? שאין המעוט מהמלה, אלא מהסדר, ומכופר הוא שנתמעט האדם. וזהו מה שכתב אחד יחיד מן הראשונים, רבנו יהונתן בשיטה מקובצת, שלכן הוצרכה תורה לחלק פרשיות השור, כדי ללמדנו דין פטור כופר באדם בבור. ורק עכשיו, כשמנזקי ממון בלבד מדברת תורה, ממשיכה תורה ללמדנו דין שור שהמית שור, וכל הפרשיות שאחריה המדברות בנזקי ממון'. (עלה יונה להגר"י מרצבך זצ"ל, עמ' שג).

'מאי מבעה...'. כתב מהרש"א: 'המאמר הזה אומר דרשני'. והאריך לבאר על דרך הדרוש שארבעה אבות נזיקין שבמשנה באו לרמוז על ד' אבות פורעניות המוזכרות בכתוב, הבאות לעולם: 'דבר' 'חרב' 'רעב' – ובהם יש שריד ופליט. ועוד יש כליון גמור שהוא משל ה'אש', כמפורש בהפיכת סדום; – ה'שור' – מרמזו לרעב, שהרי רב תבואות בכח שור. וכן שן-ורגל, ענינם בתבואה ובפירות. ה'בור' נמשל בכתוב לדבר – נמשלתי עם ירדי בור; חייטני מירדי בור. (צ"ב).

ה'מבעה' – אם מדבר באדם, ואם בשן – רמזו בו כח החרב שבעולם, שהיא כחו של אדם הוא עשו, ששני הפסוקים שבו הם מרומזים, בענין עשו הם אמורים; 'אם תבעיון' – בתפילה, להנצל מחרבו של עשו. וכן בפסוק 'נבעו מצפוניו' מרמזו על כחו של עשו, שהשן מופיעה בחיה המסמלת את עשו במראה דניאל. (ויש להוסיף קרא ד'וישקרו' – שניסה לנשכו, כשארז"ל. גם המשילוהו לחזיר המראה פרסותיו ומסתיר טומאתו בתוכו, וכן 'ציד בפיו' – שהיה מראה פנים לאביו כצדיק, ולעתידי יתגלה תוכו. ולהפך יעקב שקיבל הברכות בלבשו בגדי עשו, וגם 'בוגדיו' (וירח את ריח בגדיו – דרו"ל בוגדיו), שרשם ותוכם טוב מאד). וה'הבער' קשה מכולם, כנזכר. 'השם יתברך ישמרנו מד' פורעניות אלו'. עד כאן מהמהרש"א.

[אולי יש מקום לפרש ארבעת האבות שבמשנה וסדרם בדרך זו, ושבעים פנים לתורה: ארבעה סוגים של נזקים הם; הראשון – לרב יהודה שהוא הקרן – אב-מזיק שכל מטרתו אינה אלא להזיק. ולרבא (רגל) – המזיק המצוי ביותר. (ולרב – שני הדברים יחדיו – 'כל מילי דשור').

השני הוא הבור. מבחינה אחת הוא ההפך הגמור של ה'שור', כי הוא פסיבי לגמרי בהזקן, אבל עצם יצירתו ומהותו מהוה תקלה והזק דממילא – 'תחילת עשייתו לנזק', והרי הוא מוכן ועלול לנזק בכל עת ללא שום פעולה מצדו.

השלישי הוא המבעה – היינו 'המכלה' (ע' בראיות הגר"י מרצבך ז"ל 'עלה יונה' עמ' קלט, בשם רבותיו); וזה מתפרש או על אדם שהזיק (לרב), או על שן בהמה שאכלה וכילתה (שמואל); מזיק זה אין כוונתו לשם נזק בדוקא, וגם אינו מצוי כל כך, וגם עצם הוויתו אינה 'חפצא של מזיק', האב הזה מייצג אפוא כחות שמצד עצמם אינם מזיקים-שליילים, אך עלולים לפעמים להוות נזק.

והרביעי הוא האש – נזקו נעשה תמיד בשיתוף עם כח אחר המעורב בו; לולא שהרוח הביאתו, לא היה נגרם על ידו כל נזק.

וממוצא הדברים אתה למד טעם לסדר למשנה, שפתח בחמור וסיים בקל. אלא שיש גם היבטים הפוכים של קולא וחומרא, כגון הקרן היא הפחות צפויה; האש, זה שכח אחר מעורב בו, יש בו צד חומרא, שיותר היה צריך להעלות על דעתו לשמרה. וכן בבור – אינו הולך ומזיק, כנ"ל.

ועוד יש לפרש הסדר בדרך זו: השור חייב על הכל והבור אינו חייב אלא על דברים מסויימים, ואילו המבעה וההבער בתוון; המבעה (למ"ד זו השן) חייב רק על הראוי לו, והאש פטור על הטמון (בדומה לבאור התוס' (בד"ה שומר חנם) סדר השומרים)].

דף ד

'מידי דהוה אעבד ואמה, עבד ואמה לאו אע"ג דכוונתן להזיק אפ"ה פטירי'. מפני ששמירתם קשה על בעליהם שהרי כוונתם להזיק וימצאו הזדמנות לעשות כוונתם, והכי נמי שור הרוצה ליגח. [וידע המתרץ המשנה ד'שמא יקניטנו' אך סבר שעיקר הכוונה בטעם זה הוא שאם ירצה לנזקם ברבו יוכל בכל יום, וה"נ בשור שיצרו תוקפו ליגח. ומתרץ רב אשי שהטעם מתפרש כפשוטו, ואין שייך בשור. גם יתכן שהטעם האמור במשנה נצרך להזק שנראה שנעשה בלא כוונה, שאם נחייבהו הלא תמיד יוכל לעשות כן לרבו באופן זה, אבל בנזק בכוונה לא הוצרך טעם זה. ואמר רב אשי שהוא 'טעמא רבה', האמור בכל אופני הנזקים].

ע"ע במהרש"א מהדו"ב. ובתורת חיים פירש שסבר הגמרא שהטעם 'שמא יקניטנו' אינו אמת אלא לדחות הצדוקים (ע' בסוף ידים). ותירץ רב אשי לא כי אלא 'טעמא רבה' הוא.

'... לאו טעמא רבה אית בהו, שמא יקניטנו רבו וילך וידליק גדישו של חבירו...'. משמע בסוגיא שמצד הסברא היה בדן לחייב את הרב על אש של עבדו. וטעם הדבר, כי בעצם העבד חייב בתשלומין